

УДК 378.14

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-2-56>**Ольга ЦОКУР,***orcid.org/0000-0002-9418-0801**доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки**Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна) scokur@ukr.net***Олексій ЖЕЛЕЗНЯК,***orcid.org/0000-0001-9360-5874**кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки**Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна) zheleznyak_a@ukr.net*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СТАТЕВОГО ТА ГЕНДЕРНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Стаття присвячена висвітленню найбільш значущих ціннісних орієнтирів статевого та гендерного виховання дітей в історії розвитку традиційної української сім'ї, якій були притаманні: землеробській устрій життя; осілість як реальна можливість постійного проживання членів родини на одному місці; стабільний дохід від роботи на землі й при веденні домогосподарства, необхідний для забезпечення природних та соціокультурних потреб членів родини. Продемонстровано, що серед провідних цінностей української сім'ї чільне місце займало статево й гендерне виховання дітей через дбайливе ставлення батьків до збереження їхнього фізичного й репродуктивного здоров'я та підготовки до шлюбу. Гендерні відносини в сім'ї ґрунтувалися на союзі жінки і чоловіка як рівноправних господарях з метою народження та виховання дітей, в яких розвивалися такі особистісні якості, як милосердя, доброзичливість, працелюбство, повага до батьків, любов до рідного краю й до батьківської оселі. Становлення статево-рольової ідентифікації дітей відбувалося під впливом найближчого сімейного оточення – матері та батька, які поставали для них моделями статево специфічної поведінки і джерелом інформації про гендерну роль жінки та чоловіка в громаді. Найчастіше статева приналежність та гендерна ідентифікація дітей в традиційній українській сім'ї була досить ефективною, що залежало від таких чинників, як: емоційний зв'язок між дитиною та батьками, обраний стиль виховання (система принципів і норм, індивідуальних особливостей впливу), наявність гендерних моделей (повна чи неповна родина), включеність батьків у сімейне виховання. Пов'язано це було з тим, що провідну роль в сімейному вихованні дітей відігравали численні стереотипізовані статево-рольові приписи, які функціонували як фільтри, що опосередковували сприйняття навколишнього світу через статево-співвіднесені схеми. Натомість, наявність поляризованих схем та традиційних ролей жінки та чоловіка, закріплених в нормативах статевого виховання дітей в традиційній українській сім'ї відповідно їх вроджених особливостей, децю обмежували їхню гендерно нейтральну соціалізацію та особистісний розвиток.

Ключові слова: сімейне виховання, статево виховання, гендерне виховання, статево-рольова ідентичність, виховання дітей в традиційній українській сім'ї, виховний ідеал, родина.

Olga TSOKUR,

orcid.org/0000-0002-9418-0801

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of Department of Pedagogy
Odesa National I. I. Mechnikov University
(Odesa, Ukraine) scokur@ukr.net*

Oleksiy ZELEZNYAK,

orcid.org/0000-0001-9360-5874

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy
Odesa National I. I. Mechnikov University
(Odesa, Ukraine) zheleznyak_a@ukr.net*

THE VALUE-BASED INDICATORS OF THE GENDER-ORIENTED EDUCATION OF CHILDREN IN THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF A TRADITIONAL UKRAINIAN FAMILY

This article is devoted to elucidation of the most significant value-based indicators of the gender-oriented education of children in the history of development of the traditional Ukrainian family which contained the following ones: the agrarian life-style; permanent land settlement as the only way for the entire family to stay together in the same home on the same territory; the stable income earned from agricultural works which was vital for meeting the natural and the social needs of all family members. It has thus been demonstrated that among the major values of Ukrainian families the gender-oriented education played a significant role by means of conscientious attention of the parents to safeguarding the physical as well as the reproductive health, which would be essential for their children's preparation for the future marriage. In fact, the inter-gender relations in the families of those times used to be rooted in a union of a male and a female as each having equal rights in the family and both striving to having their own children in whom their parents would instill such personal traits as compassion, kind-heartedness, industriousness, respect to their parents, love to their homeland as well as to their own household. Therefore, the formation of the gender-based identification of children used to be conducted by the nearest family members and seniors, in particular by the mother and the father who acted as the role-models for a specific gender-oriented behavior as well as the source of valuable information in regards to the established social roles of women and men in their community. As a matter of fact, it was quite a frequent occurrence that a child's gender as well as the gender-oriented education of children in traditional Ukrainian families had proved quite effective and it generally depended on the following indicators, such as: the emotional link between the parents and their children, the chosen style of education, (the system of principles and moral norms, the individual peculiarities of influence), the presence of gender-oriented models (full or partial family), the parents' awareness and productivity in their children's education. In this research work, we have also managed to generalize that the major role in the children's education and upbringing in Ukrainian families had been in numerous stereotype-based gender-related prescriptions which used to function as filters that determined the perception of the social environment via certain gender-oriented techniques. On top of that, the presence of certain polarized techniques as well as the patriarchic roles of women and men in a family which had been accepted for the gender-oriented education of children in traditional Ukrainian families had proved to somewhat limit the children's gender-neutral socialization as well as their self-development.

Key words: *the in-family education, the gender-oriented education, the gender role-based identity, children's education in traditional Ukrainian families, the educational goal, the homeland.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перспективний соціокультурний розвиток українського суспільства в добу глобалізаційних змін у значній мірі визначається як відтворенням й примноженням національних традицій, так і збереженням духовних цінностей й морально-етичних ідеалів, сформованих в сфері суспільного й сімейного виховання підростаючих поколінь українців впродовж історії. Останні знаходять своє відображення не тільки в українській народній та художній творчості, але й в аксіологічних орієнтирах етнопедagogіки і психології, які розкривають суть провідних виховних ідей та принципів,

а також специфічних механізмів та засобів розвивально-педагогічного впливу й супроводу дітей в родинному колі залежно від етапів історичного й соціально-економічного розвитку українського суспільства.

В умовах трансформаційних перетворень та глобалізаційних змін врахування, систематизація, збереження й застосування найціннішого досвіду, накопиченого інститутом української сім'ї в сфері виховання дітей з огляду на їхні вікові, статеві й індивідуальні відмінності, місцеві та регіонально-географічні особливості проживання вбачається вкрай актуальним. Зумовлено це нагальними соці-

ально-педагогічними потребами сучасної української держави у виокремленні національного виховного ідеалу, пошуку нових технологій громадянсько-патріотичного виховання підростаючих поколінь українців та засобів їхнього формування як цивілізованих, інтелектуально й творчої розвинених, соціально активних й відповідально діючих особистостей, здатних до захисту своєї Батьківщини й конструктивної діяльності в умовах соціально-політичної й економічної нестабільності і криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уявлення щодо виховних цінностей традиційної української сім'ї та національного виховного ідеалу містяться у працях Г. Ващенко, О. Вишневського, С. Русової, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського та ін. Виховні ідеали й традиції української сім'ї у вихованні дітей, починаючи з доби Київської Русі, досить ґрунтовно вивчалися та узагальнювалися в етнографічних (О. Дружиніна, А. Клаус, А. Скальковський) та етнопедагогічних (В. Кузь, Н. Побірченко, М. Стельмахович, О. Ярошинська) дослідженнях. Питання специфіки етнокультурних засад виховання дітей в селянських та робітничих сім'ях, які проживали в західному, східному та південному регіонах України частково висвітлено Т. Окольнічою, А. Пономарьовим, Г. Приходько, В. Федяєвою, В. Щербиною, С. Яковенко та ін. Обґрунтуванню ролі усвідомленого батьківства у процесі родинного виховання дітей присвячені праці А. Забловського, О. Кісь, І. Щербак та ін. Особливості статевого виховання хлопчиків і дівчаток в українських сім'ях минулого й сьогодення знайшло відображення в публікаціях А. Говорун, С. Вихор, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравця та ін. Натомість, ціннісні орієнтири сімейного виховання за статтю в українській сім'ї в період з другої половини ХІХ – початку ХХ століття, висвітлено не повною мірою, що спонукає до продовження досліджень.

Мета статті полягає у висвітленні найбільш значущих ціннісних орієнтирів статевого та гендерного виховання дітей в історії розвитку традиційної української сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Вивчення історичних та етнографічних джерел засвідчує, що впродовж доіндустріального етапу розвитку українського суспільства «до його дорослих членів висувалася низка вимог, серед яких реалізація репродуктивних функцій материнства та батьківства вважалася найпріоритетнішою» (Качан: 57). Цьому сприяли фольклор, народні звичаї, пануючі світоглядні уявлення, уклад життя, традиції і норми сімейного виховання українців, спрямо-

ваних на підготовку підростаючих поколінь до виконання своєї обов'язкової програми як єдино правильної: «Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мати діти» (Болтарович: 23).

Відтак материнство як «головне жіноче призначення» та «усвідомлене батьківство» як один із основних способів самореалізації чоловіків визнавалися вагомими чинниками формування та зміцнення української сім'ї, забезпечуючи тим самим здобуття і жінкою і чоловіком високого соціального статусу та поваги в громаді. Вважалося, що саме через материнство, як «здатність жіночого тіла завагітніти, виносити, народити і вигодувати молоком дитину», жінка могла виправдати власне існування й довести свою «справжність» і «потрібність», реалізувавши покладені на неї суспільством зобов'язання у відтворенні собі подібних (Качан: 126). Бездітний чоловік, хоча і мав можливість реалізувати себе й довести свою спроможність і значимість в інших сферах – війні, управлінні, релігії, владі тощо, теж не визнавався справжнім (7), оскільки не відповідав соціально встановленому ідеалу: «Одинак – як не злодій, то пияк» (Стельмахович: 14). Зумовлено це було тим, що народна українська традиція всіляко заохочувала й підтримувала багатодітність. При цьому, як свідчить фольклор, мати синів було вигідніше, аніж дочок (які йшли в іншу сім'ю, до іншого роду та ще й забирали з собою частину батьківського майна – материзну), тому що вони як продовжувачі батьківського роду, приводили у родину додаткові робочі руки: «Один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син», «Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім», «Дасть Бог дітки, дасть і на дітки» (Болтарович: 25).

Отже, узагальнення результатів етнопедагогічних досліджень доводить, що специфіку функціонування традиційних українських сімей зумовили особливості землеробського життя давніх українців. Останнє суттєво вплинуло на уклад української селянської сім'ї, оскільки йому були притаманні:

– осілість як реальна можливість постійного проживання членів родини на одному місці (що була зумовлена наявністю ділянки землі, а також певної території як місця, принагідного для проживання – «дому», який, означаючи невід'ємний атрибут сім'ї, являє собою певну фізичну одиницю у формі сімейного житла). Існує припущення, що поняття «сім'я» прийшло на заміну поняттю «дім» (Приходько: 61), саме до якого використовується поняття приватної власності як тісної приналежності до певної особи;

– стабільний дохід від роботи на землі в значенні ведення «домогосподарства» як певної домовленості, досягнутої між особами, стосовно забезпечення себе їжею або іншими предметами першої необхідності для життя (Качан: 58).

Оскільки веденням домогосподарства в основному займалися жінки, то через це вони, набуваючи статусу дружини-домогосподарки, а згодом і матері народжених дітей, не рідко ставали домінуючими членами сім'ї, надовго закріпивши елементи матриархату (Качан: 72). Пов'язано це було з тим, що вихованням дітей в українській селянській сім'ї опікувалася в переважно мати, роль якої в родинному устрою була неперевершеною, оскільки вона стояла на сторожі доброї й лагідної морально-психологічної атмосфери в домі. Отже, виховний ідеал українців, їхній національний характер і спосіб життя, закономірно підпорядковані нормам, що є типовими для жінки (Качан: 91).

Не випадково, тому, з давніх-давен українські жінки відрізнялися почуттям власної гідності і завжди були берегинями свого дому і сімейних духовних цінностей. Зумовлено це було й тим, що часта вимушена відсутність чоловіка вдома (визвольні війни, козацтво, чумакування і т.п.), спонукала українську жінку виконувати чоловічу роботу й брати на себе відповідальність як голови сім'ї. Через це, міжособистісні відносини в українській родині будувалися зазвичай на визнанні рівноправності жінки і чоловіка як подружжя. Їхні взаємини характеризувалися певним демократизмом, дозволяючи українській жінці виявляти певну емансипованість (Ревуцька: 62). Доказом цього слугують факти, згідно яких в традиції створення української сім'ї існував звичай, коли дівчина сама сваталася до хлопця: приносила в будинок хліб, ставила на стіл і мовчки чекала відповіді від батьків свого обранця (Болтарович: 27). Рівноправність відносин проявило себе також в правах жінки на майно, що не характерно для інших народів, де повним власником є тільки чоловік (Ревуцька: 63).

Суттєво, що при формуванні молоді сім'ї обов'язково враховувалася громадська оцінка морального стану родини нареченого і нареченої. Пов'язано це було з тим, що, з одного боку, при укладанні шлюбу репутація сім'ї цінувалася подекуди більше, ніж її майновий стан, тому що шлюб практично повсюдно освячувався церквою, кульмінацією чого була взаємна клятва вірності молодих (Щербина: 86). З іншого боку, українцям здавна був властивий культ домашнього вогнища та культ Роду, оскільки вони не мислили свого щастя без родини: «Без сім'ї – немає щастя на

землі». Через це, українці мали в своєму пантеоні навіть божества, які «опікувалися» сім'єю – Рід і Рожаницю, в наслідок чого виявом поваги до сім'ї, її єдності були храмові свята. Під час їх проведення члени роду, навіть далекі родичі, які жили в інших селах, збиралися за загальним столом хоча б раз на рік – «на храм» (храмове свято), щоб відновлювали духовну єдність своєї родини, обмінюючись новинами про своє життя (Болтарович: 28).

Серед провідних цінностей української сім'ї чільне місце займало дбайливе ставлення до фізичного й фізіологічного здоров'я роду шляхом укладання шлюбу. З давніх часів заборонялися шлюбні відносини всередині роду. Високі показники шлюбності були наслідком суворої необхідності селянського життя. Шлюбні відносини ґрунтувалися на союзі жінки і чоловіка з метою продовження роду шляхом народження та виховання дітей (Приходько: 33). Моральні почуття дитини формувалися з самого народження, на основі яких в подальшому розвивалися такі особистісні якості, як милосердя, доброзичливість, працелюбство, повага до батьків та інших членів роду, любов до рідного краю й до батьківської оселі. Батьки й дорослі навчали дітей відрізняти хороше від поганого і ганебного, розуміти різницю між добром і злом. Особливого значення надавалося позитивному ставленню дорослих до дитини, похвалі і схваленню її гарної поведінки, намагань допомагати старшим та робити добрі справи, що слугувало могутнім стимулом її особистісного розвитку та гармонізації міжпоколінних взаємин в родині.

У великих сім'ях, в яких діти проживали сумісно не тільки зі своїми батьками, але й з більш старшими членами родини, які традиційно вважалися авторитетними особами. Серед них особливу роль відігравали дідуся і бабусі, які досить часто ділилися з онуками спогадами про свою молодість, згадувати про життя, яке було раніше, розповідали різні факти своєї біографії. Найбільш цікаві з них запам'ятовувалися і передавалися з покоління в покоління. Поведінка дитини традиційно регулювалася у трьох напрямках: стосовно рідних і близьких їй людей, стосовно самої себе, стосовно суспільства в цілому та його цінностей. Дітей привчали шанувати старших, прислуховуватися до їх думки, цінувати їх досвід, а також шанобливо та ласкаво звертатися до кожного члена родини, зокрема, обов'язково на Ви: матусю, нене, татку, няню, бабусю, дідусю. Засуджувалось всяке лихослів'я, особливо батьківські прокльони, через що діти й

навіть дорослі боялись прогнівити своїх батьків (Стельмахович: 25).

Необхідно зауважити, що в традиційній українській сім'ї важлива роль відводилася процесу статевих виховання дітей та їх підготовці до шлюбу. При цьому, образ і особиста поведінка жінки, яка являла собою добрий приклад дружини, матері й людини в цілому, були взірцем для наслідування для своїх дітей незалежно від їх статі. Для дівчаток образ жінки як люблячої матері, працьовитої й охайної домогосподарки, гідної й вірної дружини слугував первинною моделлю ідентифікації із власною статтю. Саме від матері дівчатка отримували передані належним чином адекватні віку знання про будову жіночого тіла й статевих органів, їхні функції в даруванні життя (Приходько: 32). Для синів образ матері був основою формування зразкового уявлення про жінку, її роль і функції як дружини та берегині сім'ї. Зазвичай матері виховували у синів почуття самостійності й відповідальності, а також чуйності та розуміння іншої людини. Роль батька особливо була значущою для підготовки синів до ролі чоловіка як господаря, годувальника та голови власної сім'ї.

З означеного вище слідує, що у становленні статевої ідентифікації дітей, які виховувалися в умовах побуту традиційної української сім'ї, значна роль належить соціально-психологічним чинникам, серед яких провідну роль відіграє найближче оточення – сім'я. Зумовлено це тим, що дорослі члени традиційної української сім'ї, передусім мати і батько, які оточували дитину змалку, поставали для них моделями статево специфічної поведінки і джерелом інформації про гендерну роль жінки та чоловіка в суспільстві. Згідно з наявними еталонами чоловіка та жінки, діти, щоденно спостерігаючи за поведінкою своїх батьків та наслідуючи відповідні функціональні ролі й особистісні властивості, ідентифікували себе з відповідною своєю біологічною статтю гендерною моделлю, яка була для них взірцем статевої поведінки. Найчастіше статева ідентифікація дітей в традиційній українській селянській сім'ї була досить ефективною, що залежало від таких чинників, як: емоційний зв'язок між дитиною та батьками, обраний стиль виховання (система принципів і норм, індивідуальних особливостей впливу), наявність гендерних моделей (повна чи неповна родина), включеність батьків у сімейне виховання. Пов'язано це було з тим, що провідну роль в сімейному вихованні дітей відігравали численні стереотипізовані статевої поведінки приписи, які функціонували як фільтри, що опосередковували сприйняття навколишнього світу

через статево співвіднесені схеми. Саме наявність поляризованих гендерних схем та традиційних ролей жінки та чоловіка, закріплених в нормах української селянської сім'ї, значно обмежували статевою поведінку її членів відповідно їх вроджених особливостей.

Завдяки певному здоровому консерватизму в побуті українська селянська сім'я з повагою ставилася до народних звичаїв та обрядів, дотримувалася законів гостинності, виробленим українським народом у процесі свого історичного розвитку. І хоча побут української сім'ї не був ідеальним, іноді призводивши до непорозуміння, в цілому сприяв духовному зміцненню сім'ї, орієнтуючи її членів не тільки на земне, а й на Високе і Вічне життя. Саме за допомогою стійких норм морально-етичного виховання, притаманних українській сім'ї, у дітей вироблялися найкращі загальнолюдські якості: гуманність, відповідальність, чесність, безкорисливість, гідність, працьовитість, любов та повага до старших (Муляр: 127). Згідно провідної мети сімейного виховання, що передбачала практичну підготовку дітей до дорослого життя шляхом розвитку їх здатності гідно долати життєві труднощі, перешкоди й негаразди, у них формувалися риси дієвої, активної й моральної особистості.

Натомість, наприкінці XIX – початку XX століття з поширенням капіталістичних відносин та зі змінами суспільних умов життя, еволюціонують погляди на шлюб та традиційну українську сім'ю, оскільки відбувається емансипація жінок та молоді, змінюється ставлення до розлучення, звичними явищами стають масові відлучення чоловічої частини селянських сімей на роботу в шахтах і на залізниці, поширювалась практика створення нових сімей у місті, коли у селі залишалась стара сім'я. Через це, вибір партнера поступово стає більш особистою справою згідно власних почуттів, що пов'язано зі збільшенням середнього віку молодят при вступі до шлюбу, зменшенням середнього розміру сім'ї; зміною гендерних ролей в українській селянській сім'ї, тому що зросла тенденція до активізації селянок через відхід на заробітки, протест проти домашнього насилля, звернення до судових інстанцій і т. д. (Качан: 112). Означені фактори суттєво вплинули на гендерну соціалізацію підростаючого покоління, особливо дівчат, що поступово призвело до усвідомлення ними ролі освіти й необхідності особистісного саморозвитку для найбільш повної реалізації власного потенціалу.

Висновки. Проведений аналіз ціннісних орієнтирів виховання дітей, притаманних традиційній

українській сім'ї на стику XIX–XX століть, засвідчує, що розвиток їхньої особистості відбувався шляхом детермінації поведінки відповідно до своєї статі через ідентифікацію з батьками. Сприймання себе в навколишньому світі й наслідування ролей чоловіка і жінки здійснювалося на основі засвоєння статево-рольових стереотипів, властивих батьківській та материнській моделі поведінки. Традиційна українська селянська сім'я, з усіма тонкощами її внутрішньої та зовнішньої взаємодії, була підвладною багатом патріархатним гендерним стереотипам, будучи найважливішою детермінантою становлення статево-рольової ідентифікації дітей.

Не зважаючи на це, найбільш позитивний досвід статевого та морально-етичного виховання, яке здійснювалось в традиційній українській сім'ї

у другій половині XIX – початку XX століття, може бути корисним у сучасних умовах з огляду на незмінність позицій народу щодо національного виховного ідеалу та найвищих духовних цінностей. Їх детальне вивчення, наслідування та популяризація є запорукою життєздатності сучасної сім'ї, оскільки відродження національних цінностей сімейного виховання стає необхідною умовою становлення соціально зрілої та відповідальної особистості нової доби, від якої залежить майбутня доля України!

Перспективи подальших досліджень стосуються вияву педагогічних умов виховання дітей у різних типах української сім'ї, а також конкретизації особливостей виховання в них дітей з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. НТЕ. 1993. № 2. С. 23–29.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. Київ, 1986. 109 с.
3. Качан Ю. В. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст.: дис. ... канд. істор. наук / 07.00.01. Запоріжжя, 2018. 223 с.
4. Муляр Н.М. Морально-етичне виховання в українській сім'ї (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук /13.00.01. Київ, 2019. 200 с.
5. Приходько Г.В. Соціостатеве виховання дітей в українській селянській родині XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. пед. наук /13.00.01. Суми, 2014. 275 с.
6. Ревуцька І.Е. До питання поняття сім'ї в теорії сімейного права та за законодавством України та країн – членів ЄС. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Право. 2017. № 46. С. 59–62.
7. Соціологічне розуміння сім'ї та шлюбу. URL: https://stud.com.ua/41793/sotsiologiya/sotsiologichne_rozuminnya_simiyi_shlyubu.
8. Стельмахович М. Традиції й тенденції розвитку сімейної етнопедагогіки українського народу. Київ, 1998. 48 с.
9. Федяєва В. Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2011. № 39(2). С. 250–255.
10. Щербина В. Особливості виховання дітей у сім'ї Півдня України XIX століття. Дис. ... канд. пед. наук /13.00.01. Херсон, 2013. 188 с.

REFERENCES

1. Boltarovich Z. (1993) Tradyttsiyi simeynogo vyhovannya [The Traditions of the In-Family Education]. NTE. № 2. P. 23–29. [in Ukrainian].
2. Vashchenko G. (1986). Vychovnyi ideal [Educational ideal]. Kyiv. 109 p. [in Ukrainian].
3. Katchan Y.V. (2018) Evolyutsiya selyanskoyi simiyi pivdenno-ukrainskogo regionu v konteksti modernizatsiynyh protsesiv kintsya XIX –perschoyi tchverti XX stolittya: Dyssertatsiya kandydata istorychnykh nauk / 07.00.01 [The Evolution of a Rural Family pf the South-Ukrainian Region in the Context of Modernization Processes of the End of 19th Century – 1st Quarter of the 20th Century: Thesis for the Degree of the Candidate of Historical sciences / 07.00.01]. Zaporizzhya, 223 p. [in Ukrainian].
4. Mulyar N.M. (2019) Moralno-etichne vyhovanna ukrainskiy simiyi (druga polovyna XIX – potchatok XX stolittya): Dysertatsiia kandydata pedahohitchnykh nauk /13.00.01 [Moral and ethical education in the Ukrainian family (in the second half of the XIX century – the beginning of the XX century: Thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Science /13.00.01]. Kyiv. 200 p. [in Ukrainian].
5. Prykhodko A.V. (2014) Sotsiostateve vyhovannya ditey v ukrainskii selyanskii rodyni XIX – potchatku XX st.: Dysertatsiia kandydata pedahohitchnykh nauk /13.00.01 [The social sex upbringing of the children in Ukrainian peasant family of the XIXth – the beginning of the XX century: Thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Science /13.00.01]. Sumy, 275 p.
6. Revutska I.Ye. (2017) Do pytannia ponyattia simiyi v teoriyi simeynogo prava ta za zakonodavstvom Ukrainy ta krajin – tchleniv ES. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Seriya Pravo. [To the issue of family concept in the theory of family law and the legislation of Ukraine and the EU member countries. *Scientific Herald of Uzhhorod University*. Series Law]. № 46. P. 59–62. [in Ukrainian].
7. Sotsiologichne rozuminnya simiyi ta shlyubu [The Sociological Understanding of Family and Marriage]. URL: https://stud.com.ua/41793/sotsiologiya/sotsiologichne_rozuminnya_simiyi_shlyubu. [in Ukrainian].

-
8. Stelmakhovych M. (1998). *Tradytzii i tendentsii rozvytku simeynoyi etnopedagogiky ukrainskoho narodu* [Traditions and trends in the development of family ethnopedagogy of the Ukrainian people]. Kyiv. 48 p. [in Ukrainian].
 9. Fediaieva V. (2011). *Praktyka vykhovannya ditei v ukrainskii selianskii rodyini XIX stolittia. Psykholoho-pedahohichni problem silskoi shkoly* [The practice of raising children in the Ukrainian peasant family of the 19th century. *Psychological and pedagogical problems of rural school*]. Uman. № 39(2). P. 250–255. [in Ukrainian].
 10. Shcherbyna V. (2013). *Osoblyvosti vykhovannya ditei u simyi Pivdnia Ukrainy XIX stolittia: Dysertatsiia kandydata pedahohichnykh nauk /13.00.01* [Features of raising children in the family of the South of Ukraine in the 19th century: Thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Science /13.00.01.]. Kherson. 188 p. [in Ukrainian].